

תרומת הרטוק בים לחקר היידיש

מאთ

דבר נורי

כאשר הוענק להרטוק בים לפני כתריסר שנים את "ציפורן הכתף" מטעם "קרן הנסיך ברונהרד" בהולנד, והוא אחת הצעינות המוענק מדי שנה כbijouterie-הוקרה כלפי אישים הולנדים שתרמו תרומה חשובה לחווי התרבות בהולנד, נאמר בחווית הדעת של השופטים¹, כי האות מוענק להרטוק בים בשל "תרומתו האישית והחשובה למחקר ולהעלה על הכתב של חולדות יהדות הולנד, של השפה והספרות האידית ושל מנהיגים ומסורת יהודים בארץנו".

במשפט זה של חוות הדעת יש שלושה מרכיבים המאפיינים את עבודתו הספרותית והמחקרית של בים:

א. היסטוריה ("חולדות היהודי הולנדי"); ב. בלשנות ("השפה והספרות האידית"); ג. פולקלור ("מנהיגים ומסורת יהודים בארץנו"). ואכן, הרטוק בים הוא היסטוריון, בלשן ופולקלוריסט.

לא נרחב כאן את הדיבור על תרומתו החשובה של בים לחקר ההיסטוריה התרבותית והחברתית של היהודי הולנד ובעיקר של ה"מדינה", ככלומר של היישובים מחוץ לאמסטרדם. נצטמצם לחראות בים לחקר מורשת התרבות היהודית שבניגוד חולדות ישראל, שהן במידה רבה פרי מALLEINS חיצוניים הכספיים עליינו, היא בעיקר פרי היצירה הפנימית והאקטיבית של העדה היהודית, הבאה למד יותר מן ההיסטוריה על ה"אני" היוצר שלה, במרקחה שלנו — על הטיפוס היהודי-הולנדי כתיפוס מיוחד, הנוגג והיווצר על פי דרכו.

בים עוסק בעיקר בירושת התרבות העממית על יהדות הולנד, ככלומר בירושת לא-נורמאנטיבית הנ מסורת על ידי היהודי הולנד מדור לדור, בעיקר בעל פה. מבחינה זו אין הבדל בין השפה העממית על פתגמיה וניביה — ביטוייה

1

על פי מחקרים על חולדות יהדות הולנד, ברק ג'. בגדימק יידיש בעיון, עמ' 127. הכרך המוקדש להרטוק בים, נושא בחרבון ותערוכת אוסף יהודים הולנדים, ירושלים, 1984.

2

השימוש בכך מחקרים הוא במלון "אזריאט", אוזן בדרכו, ירושלים, 1984.

המשמעותי של מורשת התרבות, ובין האמנויות העממיות והמנוגים בהם ביטויו החשובתי. הצד המשותף של שני סוגים הביטוי הוא, כאמור, באיד-הנורמאטיביות שלהם וככיהם שולטים, לעיתים פרי מחאה אתנו-תרבותית, אך בדרך כלל יצירת מיעוט שאינה משקפת את העילית החברתית-התרבותית. כך העגה לעומת השפה הרשמית, כך המנהג לעומת ההלכה, וכך הפטגון העממי על נסוחיו השונים בשפת העם לעומת פסוקי המקרא ומאמרי חז"ל שמסגרתם חתומה וקובועה בלשון הקודש; כך ה"מדינה" – כינוין הכללי של עשות רבות של קהילות קטנות בהולנד לעומת ה"מקום" – כינוייה של אמסטרדם.

ביס נמשך אל הקהילות לא רק מפני שבניגוד לאם-סטרדם לא הונצחו חיה-הן דיב הצורך והיה כאן. בתום מלחמת העולם השנייה, יותר מקום להתגדר בו, אלא גם מפני שהוא חש (אולי רק בתחום-הכרתו). כי דווקא כאן טמון עיקרו של ה"אני" היהודי-הולנדי המזוהה. גדולי הפולקלורייטים והאנתרופולוגים לימדונו, שהתחסיסה שבשוליות משפיעה יותר על התמורות במרכזו מאשר התהליכים במרכזו עצמוו. ואין זה חשוב אם המזכיר הוא בכוחות לעומת הדת הנורמטיבית או בידיש השולית לעומת העברית או שפת המדינה – שתיהן במרכזה; התחנגוויות, התייחסויות והתהליכים שבשוליותם הם המבדילים את היהודי ההולנדי לא רק מסביבתו ההולנדית אלא גם מן היהדות הכללית והנורמאטיבית, והם באים לידי ביטוי בחיפושיו של ביס ובמקרהו.

מכאן גם עיסוקו האינטנסיבי של ביס בידיש המערבית של היהודי ההולנדי – בניכיהם, בפתחמיהם ובאטימולוגיה של המלים המיוחדות ליהדות זו; מכאן נסינו לתראר את חי היהודים ב"מדינה" דווקא ולא ב"מקום", באשר ההדגשה היא בכיוון חי היומאים של העם, של פשוטי העם... רשיימותיו על ההוו ואורחות החיים של הקהילות הקטנות ב"מדינה" שראו אור בספרו הראשון (*המדינה האבודה*)³, נחפרסמו קודם לכך בשבעון היהודי ההולנדי הוותיק *Nieuw Israelitisch Weekblad* בשנת 1948. והן ראו אור עתה, מרווחות ומעודכנות בעכricht⁴. המחבר קורא לרשימות אלו (גם בהולנדית) בשם "כל הקהיל הקדוש הזה", וההדגשה היא על הקהיל, העם, האנשים, היחידים. ריבות הסקירות מן הסוג הזה על חי עדות ישראל וקהילות ישראל, שראו אור בעשרות השנים האחרונות, בעיקר בתחום התרבות העממית של היהודי ארץ-האיסלאם. ברובן ככולן ערוכים וסדריים אורחות החיים היהודיים לפי מחוזות השנה (חגים ומועדים) ומהדור החפים ("מן העירשה עד הקבר"). מה שאין כן בספרו של ביס. אכן, גם הוא כולל חומר עשיר ביותר על חגים ומועדים שבחי הדת והמשפחה היהודית, אך הסדר שונה ופרק הספר ערוכים לפי בני אדם, הנזקרים בשם המשמשים מעין מודלים. שבאספלריה של אמרותיהם, השקפותיהם ומעשיהם

נראים אורחות החיים של החברה המקומית כיתר טבויות, נאמנות ומהימנות. והרי שמות הפרקים הראשונים של "כל הקהיל": מימי שימה וויסט, הרבי, הפרסן, חזון-רביבישוחט, המשמש, יהודים נודדים (על הבדיל-הגדרה הדקים בין "שנורר" ל"קבצן"), על סוחרים ורוכלים נודדים, הגואה-של-שבת, וכן הלהה. כל כתורתה כזאת, בלי יוצא מן הכלל, מכוonta לטיפוס של בן אדם מסוים על ידי תפיקדו, שמו או תוארו, והוא הוא העומד במרכזו הפרק.

גם הביבליוגרפיה של כתבי הרטוק בים, הערכאה בידי שולמית פומברג-סמואל⁵, וגם שמות ספריו העיקריים הכלולים בה מוכחים את המגמה הזאת ואת עניינו של הסופר-החוקר ביחיד ובעם היוצר, יותר מאשר ביצירה. שלושת העיולים הראשונים בביבליוגרפיה זאת (הראשון הוא משנת 1945; המחבר העלה בפעם הראשונה את דבריו על הכתוב כאשר היה מעלה מחמשים, אחרי השואה, וכשהשפעתה, בודאי) עוסקים בנושא חי, ילדים יהודים (Joodse oorlogspleegkinderen) וגם כותרות המשנה של ספריו אינן סטואטיות אלא דינמיות. ספרו החלוצי של בים בתחום הפתגס והניב של אוצר השפה ההולנדית ראה אור באמסטרדם ב-1959. המחבר מצין אמן את תוכנו בכותרת Jiddische spreekwoorden en zegswijzen uit het Nederlandse Jerosche taalgebied (ירושה) מלא הריםות למעבר דינמי מדור לדור.

בן גם ספרו השני, שכותרת המשנה שלו רומזת לתוכנו Woordenboekje van het Nederlandse Jiddisch לאור ב-1967. כותתו הראשית היא She-erit (שארית), מלא שה גם היא טוענה דינמיות, ברומה מעבר מדור לדור, אם כי המ עבר במלחה זו הוא בנגדו ל"ירושה" הניטראלית, טרagi: רק שירים ושיריות ממורשת-ה עבר העשירה הגיעו אלינו...

נדמה לי כי מבחינה מדעית חשובה יותר חרומתו של בים בתחום הבלשנות, היידיש, מאשר בתחום הפולקלורייסטיקה. במאמריו ובספריו על יידיש ניכרות השכלה הבלשנית והכשרה המקצועית בגרמנית של ימי הביניים. השכלה זו מסבירה את שפע המקבילות, את הצעות הסיכום ואת הגישה ההיסטורית-ההשוואתית בתחום המחקר של היידיש ההולנדית. לעומת זאת אין העיסוק במסורות ההווי והפולקלור של היהודי הולנד מובס על הכשרה מקצועית אנתרופולוגית, אתנולוגית או פולקלורייסטית, וחשיבותם הרוכה של הדברים היא כזכות מהימנותם הדסקריפטיבית.

מכיוון שתיאורי ההווי נכתבו בהומר רק ומהול בעצב (לא רק על העבר שאינו עוד, אלא גם על החיים שנכחרו באופן אכזרי ופתאומי). אם נזכיר בעניין רב ומושכים את הלב, ולא רק את לבוי של הקגרה היזנאנט, לא נזכיר

של כל קורא שנתחנן על ספרות ממואריםיטית טוכה. אך הקורא-החוקר חייב בעצמו לדלות מן הכתוב את הפנינים המעניינות ולהפוך את המוצא, המקורות והמקבילות של האמננות והמנגנים, הנראים לנו כמיוחדים ליהדות זו מבעלי שהכתב עשה זאת.

מן הנאמר לעיל ברור, כי למסקנות סיכום יכול היה הרטוק ביס להגיע בחקר היידיש ההולנדית בלבד. ואכן הוא עשה זאת במאמר שראה אור ב-1954 באנגלית⁶. גם בכוחתו הוכלט כי אין כאן מאמר לינגויסטי גרידא, ויש בו גם שימוש לב לאספקט החברתי-התרבותי של חקר השפה – קלומר, לנוכח אתנולינגויסטיקה. המשווה את המאמר זהה לנוסחו המעודכן העברי⁷, נוכח לדעת, ש מבחינת הסיכום והמסקנות אין כמעט הבדל בין שני המאמרים אשר תקופה ארוכה של כשלושים שנה מבדילה ביניהם. הדבר מוכיח את בשלוותו ואת מטענו העשיר של החוקר כבר בראשית דרכו המדעית. אף פרטומי הראשונים מסתמכים כבר על האוצרות שאסף בעמל במשך שנים רבות.

ביס מצ庭ן בזהירותו; אחרי שהוא מתאר במכוא היסטורי חשוב (הנמצא רק בטקסט האנגלי) את תולדות המחקר של היידיש ההולנדית. הוא נמנע מלקבוע מקום ותאריך מדויקים של ראשית היידיש והוא רומו רק לימי הביניים המאוחרים ולדרום גרמניה. קלומר לגרמנית-עלית בינוונית שהצמיחה את היידיש. "אני נמנע מלקבוע מקום ותאריך מדויקים יותר, כי יש חילוקי דעתם חריפים בנושא זה בין בלשני היידיש". – אומר ביס⁸. ואכן, הבעיות ההיסטוריות אינן מעסיקות את החוקר. כי לבו אינו נמשך אחרי טקסטים דוקא: הוא יודע כי הטקסט הכתוב באותיות עבריות, חופה שכיחה למדי גם לגבי טקסטים בשפות אחרות, אין בה כדי להוכיח שהלשון היא באמת לשון יידיש. יתרון שהמעתיק העתיק טקסט גרמני טהור והשתמש באותיות עבריות כדי שהקוראים שאינם קוראים לועזית יוכלו לזרז בו; או שמא לא עמדו לרשותו, בתקופה מאוחרת יותר, כתاي דפוס באותיות לא עבריות. אומר ביס על כך: "ההיידיש-של-הניבולגן הזאת מעוררת בי ספק, אם אפשר לקרוא לה 'יידיש'". כאמור, אין ההיבט ההיסטורי החיצוני נראה בעיני ביס כמהותי. לעומת זאת מעסיקות אותו בעיקר בעיות הכרוכות בארבעת מרכיבי השפה היהודית-ההולנדית:

1. הדברים הקדמים-גרמניים, קלומר הרומנים, כגון Oren (להתפלל, *orare*), בענשן (*benedicere*) ביאדיש בכלל וביאדיש ההולנדית בפרט. הנה המלה

"Yiddish in Holland: Linguistic and Sociolinguistic Notes", *The Field of Yiddish* (ed. U. Weinreich), N.Y. 1955, pp. 122-136

7 מחקרים, עמ' 277-289.

8 שם עמ' 282.

ההולנדית *praaien*, משמעוֹתָה לקרוֹא מטפִינה לשפִינה, אך אצל היהודים נשתרה משמעוֹתָה הקדומה: לבקש, להמליץ, מ-*precare* בלטינית, הנשמעת גם בצורה האליפטית באנגלית: *pray you I.*

2. הרובד הגרמני, והוא המרכיב העיקרי.

3. הרובד העברי, והוא הדומיננטי מבחינות אופיה היהודי של השפה.

4. מילים מן הסביבה החדשה, ההולנדית.

רכיבי המרכיבים במודל של כל שפה יהודית עממית מביא את בים להרהור אקטואליסטי, שהוא ז'אנר של כתיבה המיוחד לו ואשר לא כל חוקר מוכן לחזור לעיתים קרובות כל כך לדיגרסיות מסווג זה. גורלה של השפה היה כגורלו של העם, שנאלץ שוב ושוב למקום ולנדוד.

מרכיב מרכיב ובעיתו: מרכיב מרכיב ושיטחו. הנה המרכיב העברי הפנימי היהודי. כאן מתחуורה בהולנד דוקא בעית הקשר עם שפת הדיבור של היהודים הפורטוגליים שהגיעו מחצי האיראי והתיישבו בהולנד בשנת 1600 בערך. מה היו הקשרים הלשוניים בין שתי השפות היהודיות. השונות זו מזו מבחינה אתנית? האם היה קשר בין שתי השפות היהודיות, היידיש והספרנית, ביןן לבין עצמן. ובין העגות החברתיות המקומיות, כגון עגת הבורסה, עגת המשחר או שfat הגנבים? המלה ההולנדית *bole* לחמניה, מאפה, הגעה כבודאי מן ה-*bolla* הספרדי. אך האם היה הדבר בזכות האופים היהודיים או סוחרי המאהה שהיו בין היהודים האיברים? כמו במקומות אחרים משאיר גם כאן בים הזהיר את הטעיה בצריך עיון וקובע: "התהום הזה קשה מאוד לבדיקה וטרם נחקר..."

אך ברור שיש לבים גם מסקנות ברורות משלו, בעיקר בתחום הלבשנות הגרמנית ובנושא המרכיב העברי ביהידיש ההולנדית ובהולנדית. מסקנתו היא כי המילים היהודיות בהולנדית לא חדרו אליה מישראלן העברית (ורובן מילים מן המרכיב העברי ולא מן המרכיב הגרמני). אלא דרך היידיש. ההוכחה נובעת בעיקר מדרך ההברה שהיא אשכנזית (מלעילית) ולא ספרדית (מלרעית) כמקובל אצל היהודים הפורטוגליים. ולכן *goochem* ולא *hakhóm*, מוקם ולא מקום, *kalló* ולא *sjikker*.

מה המשותף למילים מיידיש שנתקבלו בהולנדית עממית? מה משותף למשל לא-*chanf* (*ganneven*) — לא "גנבען" כמו ביהידיש המזרחי; *jajen* (יין). *shmuess* — שמועות, תירוצים; *schmusen* — הפוּל — *smoesjes*; לא שימושים — שיחה ביהידיש מזרחתית שהיא צורת יחיד, אלא צורת רביים? כל המילים שיכוח למרכיב העברי; גם אם הפעלים נגזרו עם קידומות או סימות הולנדיות, השורשים הם עבריים. חכניות כאלו ידועות גם ביהידיש המזרחיות כגון יונדרט פונטי: בעגנוןען, בהולנדית — בעגעגעןונגן — *Ljundung* (לונדרט). יישתו (ביהידיש המזרחתית — בעגאנוועט, בזונענט) בזונענט. בהולנדית מל'ס וצורות שאינן ביז'וייט דונטן, זונטן.

הצורה gedallest החרושש; סימנת הקטנה היא "יע" (je) ולא "לע" כמו ביהדות המזרחית (בגרמנית: Lein).

ביס עומד גם על הבורי ההיגוי ובונה מודלים של גרמנית בגלגולת המזרחי והמערבי-ההולנדי. הנה מילים עם הדיפטונג ae (לרוֹן — laufen, לְקָנוֹת — kaufen וכיו"ב). ביהדות המזרחי ההיגוי הוא — קויפֶן (בליטה הדיפטונג נהפר — ey — קַיְפֶן, לִיְפֶן). אך ביהדות המערבית זו aa ארוכה לאfen, kaafen, לאfen, לאfen. ביס נועד בספרות ההולנדית, בעיקר בקריקאטורות ובסטטירות הלועגות להיגוי היהודי-ההולנדי, כדי לחקור ההיגוי זה.

נושא אחר חשוב בחקר היידיש ההולנדית במסגרת התרבות היהודית-ההולנדית הוא מקומה של אמסטרדם. בעיקר של דפוסי אמסטרדם, בעולם היהודי הכללי. אמסטרדם הייתה למרכז הדפוס היהודי המפורסם ביותר באירופה ואחיזה גדול של הספרים שנדפסו שם יוצא במאה ה-17 למשך אירופה. גם התרגומים הראשונים של התנ"ך לאידיש ראה אור שם. ב-1679, והוא תרגומו של יוסף ויצנהויזן, סדר ומגיה מאמסטרדם, שההדר גס את רומאן המלך ארטור ביהידיש. תרגום התנ"ך נועד בזודאי לשוק היהודי הבינלאומי, ונשאלת השאלה: האם היה הדבר אפשרי מפני שהబילויים בין היידיש במערב ובמזרח (של צרכני הספרים במצרים אירופה) היו זעירים עדין במאה ה-17? ואולי, בהתאם לדפוס באמסטרדם היהודי המזרחי והדבר קשור בעובדה שרוב הסדרים, המגיהים והכותבים, גם אם ישבו באמסטרדם, היו מהגרים מן המזרח (והרי המזכיר הוא בתקופה שאחרי גזירות ת"ח ות"ט) והם הם שקבעו את היידיש לפי טעם והיגויים, הוזים עם טעם והיגויים של היהודים בארץ הסלאביות? הקים קשר בין השאלות הללו, ובין העובדה המענית שרוב הספרות ביהידיש שנדפסה באמסטרדם נשאה אופי דתי, ומלבד תרגום התנ"ך הנזכר, נדפסו בה גם פירושים, ספרי יראים ומוסר וכיו"ב?

ביס עוסקת הרבה בעימות בין ההולנדית ליידיש ברוחם היהודי, בעיקר בכיתת הכנסת. אך זהה בעיה סוציאלינגויסטי המשוחפת לכל הפורה היהודית הכתלית-לשונית, שבה שונה הלשון העממית מלשון המדינה ומן הלשון העברית. עימות זה הוא לא רק בגדיר קונפליקט היסטורי, אלא גם בגדיר מגע לינגויסטי בין שתי לשונות. תרומתו של ביס היא גם כאן בתחום הבלשנות וקליטת המילים היהודית על ידי הולנדית. אין המדובר כאן במילים עבריות שהגיעו מן התנ"ך (כיתר דיווק — מתרגומ השבעים ומן הולגאטה) והן נחלTEM המשוחפת של עמי אירופה (אמן, שבת, הלליה, משיח, שרפים, כרובים ועוד). כאמור לעיל, מדובר במילים שבאו מן המרכיב העברי של היידיש ההולנדית. והן חדרו להולנדית אולי מפני שמילאו בה את תפקיד האופמייזמים ("לשון נקייה") ו"מלה גסה" הגוזרת משפה זרה מתקבלת ומתואזרת בither קלות מאשר מלא גסה הגוזרת מן הולנדית.

אציג וריאציות של ביס היא בזאתן: "זהו גסן מײַט לְקָנוֹת אהרי התחת

שלך?" במקור: האם אני צריך לרצץ אחריך. ללחט בעקבותיך (כשהתחה יושב לך בנהוחת)? ברור שיש מלה ל"ישבן" גם בהולנדית, אך ככל מה גסה (כחולק גוף חסוי, הממלא תפוקדים פיזיולוגיים) מוטב להשתמש במליה לא-הולנדית... מכאן העובדה שהמלים העבריות מקבלות בהולנדית משמעות שלילית. "בית" הוא בית סוחר, חתן (*chósen*, לרוב בצורת *chózer*) — ברנש חזוד (כמו המלה פארשווין מ-*a* person במזרחה אירופאה), *kálle* (kalletje) — זנזונת, זונה, *jatten* — לגנוב, ועוד הרבה כיווצא באלה.

יתכן כי סוחרי הבкар היהודיים עמדו בקשר עם גנבים ובגללם קלטה שפת הגנבים את המלים העבריות בשפה אזוטרית המוכרת רק ליודעי סוד. הוכחה לדבר גם מלשון המיספרים והמחירים: *meier* (במקום *honderd*) נגזר מ"המאה"; *heitje* ("הא קטנה") מצינית חמשה ("פינפער") ועוד הרבה. בים מביאו מאות מילים — דוגמאות מובהקות של מילים שחדרו מיידיש להולנדית ונקלטו בה, בכלן מילים ארוכות ומורכבות כגון *bolleboos* (בעל בית) — חבר קהילה שシリים את המסים וננהנה מזכויות מלאות, *bekatteren* (להאשים, להלשין). — ועוד.

במחקריו האטימולוגיים משתמש בים הרבה בפתחמים. על סמן הפתגם הרוחן אצל היהודי הולנדי "דה שטן מקטרג סייצט אפּ דר צונג" — השטן המקטרג ישב על (קצת) הלשון (הסביר לנטיית האדם לקלל, להוציא מפיו דברים מגונים, לרכל; אזהרה, מעין "אל תפתח פה לשטן"). הוא מוכיח כי המלה "מקטרג" מצוייה ביהדות ההולנדית והיא חדרה לחוכה בזודאי לא מן היוונית (*καταγεγένετο* — האשים, למסור, לגלות). אלא מן העברית-הארמית התלמודית, שקלטה את המלה מיוונית והשתמשה בה גם באמצעות שימוש האותיות (קטייגור, קטרוג. ע"י חוספת הקידומת ההולנדית — *be* נוצרה המלה הנזכרת בסוף הסעיף הקודם: *bekattern* — להאשים!).

אכן, חקר הענף ההולנדי של היידיש המערבית הגיע בדורנו לשלב של סיכום הורות למחקריו של בים, שבhem חבירו ייחדיו כשרונו לדוכב את הזולת, בקיוחתו במקורות הספרותיים שכחוב ושבדפוס וזכרו הפונומינלי. על כל אלה יש להוסיף את כושרו האנליטי של החוקר-המנתח.

את מאמרו האנגלי על היידיש מסיים בים בפתחם יהודי-הולנדי, והוא פתגם עצוב: "שטערטט דער רעבע, לעבט עס ספר" (מת הרב, חי הספר), פתגם שבו ה"ספר" משמעו השפה ההולנדית וה"רב" (הרב, המורה) שהלך לעולמו משמעו שפת היהודי הולנדי שאינה עוד... רעיון זה שההולנדית הייתה מיסודות היידיש, בא לידי ביטוי גם בסיום

המאמר העברי: "גם אם לא ישאר יהודי אחד בהולנד, חספר השפה ההולנדית על חייהם ועל שאיפותיהם בארץ זואת, שהיתה לモולדת שנייה". זהו סיכום עצוב ומאכזב של דוח-קיום סוציאלינגוגויסטי בין שתי תרבותיות במשך מאתיים שנה ויתר. האם זהו כל מה שנשאר מן היידיש ההולנדית – בכללם תרומתו של בים לlingenוטיקה המודרנית ולחקור הדוא-לשוניות או התלת-לשוניות באתנו-LINGOויסטיקה ובפסיכו-LINGOויסטיקה? אם אכן, כל המורשת מתחמורת בשיררים של היידיש ההולנדית בהולנדית בת זמננו, עשוי המסכם להגעה להרהורים מרימים ועצובים על מהות הגלות ו"הモולדת השניה"...